

Människan som biologiskt reservmaterial. Ninni Holmqvists dystopi *Enhets*

Katarina Bernhardsson

Fil.dr i litteraturvetenskap, Lunds universitet, Lund.
E-post: katarina.bernhardsson@litt.lu.se.

I den dystopiska skildringen *Enhets* (2006) gestaltar Ninni Holmqvist ett alternativt svenskt samhälle där människor som inte är samhällsnyttiga används som biologiskt reservmaterial för att bota sjukdomar hos andra, behövda människor. Samhället har blivit totalitärt, människor bedöms efter produktivitet och organdonation har blivit ett tvång för vissa grupper. I den här artikeln diskuterar jag hur Holmqvist skildrar detta samhälle genom en av de utstötta ögon och hur romanvärldens människosyn återspeglas i dess språkbruk kring organ, donation och "behövda" respektive "umbärliga" personer. Jag lyfter fram hur en science fiction-roman som *Enhets* bidrar till medicinsk humaniora både genom att gestalta ett subjektivt perspektiv och genom att dra ideologiska tendenser i samhället till sin spets.

In the dystopian novel *Enhets* (2006, English translation *The Unit* in 2008), Ninni Holmqvist creates an alternate, Swedish society where persons dispensable to the state are used as forced organ donors for the benefit of "needed" individuals. Society has turned totalitarian, humans are evaluated for their productivity, and organ donations have become compulsory for some groups. In this article, I discuss how Holmqvist depicts this society through one of the outsiders, and how the societal view is reflected in the language on organs, donations and "needed" and "dispensable" persons respectively. I highlight how a science fiction-novel like *The Unit* contributes to medical humanities, both by providing a subjective perspective on life and by carrying ideological tendencies in society to extremes.

I en möjlig framtid har Sverige utvecklats till en totalitär stat som kombinerar nyttoinriktning och produktivitetskrav med avancerad medicinsk teknologi. Vissa människor räknas som mindre värdefulla än andra och deras organ används därför som reservdelar för dem som är produktiva ute i samhället. Så ser världen ut runt Dorrit Wegner, huvudpersonen i Ninni Holmqvists roman *Enhet* från 2006. I den här artikeln undersöker jag hur denna roman med sin framtidsvision drar till sin spets viktiga frågeställningar om medicinsk teknologi, etik, människosyn och samhällssyn. *Enhet* kontrasteras också mot en tematiskt och tidsmässigt närliggande roman, Kazuo Ishiguros *Never Let Me Go från* 2005.¹ Det romanerna intresserar sig för är inte teknologin i sig så mycket som dess etiska, ideologiska och mänskliga konsekvenser – hur de nya teknologiska landvinningarna leder till en förändrad syn på människans värde. Genremässigt kan de kategoriseras som *science fiction* eller *speculative fiction*.² Det är genrer som bygger på hypoteser, på "what ifs", för att dis-

kutera idéer och brännande frågor, till exempel genom att dra ut konsekvenserna av existerande samhällstendenser och på så sätt skapa både igenkänning och en förfrämligande effekt.

Både *Enhet* och *Never Let Me Go* handlar om en värld där vissa människor definieras som mindre värda än majoriteten, och romanerna beskriver dessa samhällen i jagberättelser skrivna utifrån en av de utdefinierades perspektiv. I dessa alternativa Sverige respektive England betraktas de utdefinierade som biologiskt reservmaterial för att rädda andra, mer värdefulla, människor från sjukdom. Individerna blir alltså inte, med termer hämtade från den kantianska etiken, behandlade som mål i sig utan som medel för att kunna upprätthålla kollektivets hälsa och samhällets produktivitet.³ Samhället ser kollektivet, inte individen, som den väsentliga enheten som ska både skyddas och effektiviseras. Detta förs samman med den starka syn vår västerländska kultur har på medicinen som botare, och den förväntan som finns på att medicinen hela tiden ska utvecklas för att kunna

¹ Ninni Holmqvist, *Enhet*, Stockholm: Norstedts, 2006. Kazuo Ishiguro, *Never Let Me Go*, London: Faber and Faber 2005. Den sistnämnda romanen har också filmatiserats 2010 av regissören Mark Romanek. En ytterligare berättelse med likartad tematik från ungefär samma tid är filmen *The Island* (2005), regisserad av Michael Bay.

² *Speculative fiction* är en bredare term än *science fiction*, och bl.a. författaren Margaret Atwood föredrar den förra som benämning på sina dystopiska romaner som fokuserar mer på det spekulativa – det hypotetiska – än på det tekniska i skildringen av framtiden eller en alternativ samtid. Se P.L. Thomas (red.), *Science Fiction and Speculative Fiction. Challenging Genres*, Rotterdam: Sense Publishers 2013.

³ Människornas kroppar som en angelägenhet för staten påminner om Foucaults begrepp biopolitik. Se t.ex. Catherine Mills, "Biopolitical Life", i Foucault, *Biopolitics and Governmentality*, red. Jakob Nilsson & Sven-Olov Wallenstein, Stockholm: Södertörn Philosophical Studies, vol. 14 2013, s. 74–90; <http://sh.diva-portal.org/smash/get/diva2:615362/FULLTEXT03.pdf>. För det närliggande begreppet "self-care" och de krav det ställer på patienten, se Åsa Alftberg & Kristofer Hansson, "Introduction: Self-care Translated into Practice", *Culture Unbound*, vol. 4 2012, s. 415–424; <http://www.cultureunbound.ep.liu.se/v4/a21/cu12v4a21.pdf>. Jfr också Juli Zehs roman *Corpus Delicti* (2009) som skildrar ett samhälle där det är en plikt att ta hand om sig själv och sin kropp för statens skull. Hälsa, som ofta brukar ses som något otvetydigt gott, blir här en viktig del av statens kontrollmekanismer.

bota fler sjukdomar och hålla oss vid liv allt längre. Romanerna frågar: till vilket pris? Om det skulle ge bättre möjligheter för en majoritet, är vi då beredda att offra en minoritet? Och, i förlängningen, är detta ett offer vi på sätt och vis redan gör?

En grymhet dold bakom vardaglighet

Enhet inleds med att huvudpersonen och jagberättaren Dorrit Weger lämnar sitt hem i Skåne och förs till ”Andra reservbanksenheten för biologiskt material”. Romanen är som upplagd för att läsas som en skräckberättelse: huvudpersonen blir upphämtad av en främling i en anonym bil med svarttonade fönsterrutor, för att köras till en plats som ingen får lämna levande. Men händelseförloppet skildras hela tiden prosaiskt och vardagligt:

Det var bekvämare än jag hade kunnat föreställa mig. Eget rum med badrum, eller snarare egen svit, för det var två rum: ett sovrum och ett vardagsrum med pentry. Det var ljust och rymligt, modernt utrustat och smakfullt inrett i sobra färger. Minsta skrymsle var visserligen kameranövervakat, och strax skulle jag förstå att där även fanns dolda mikrofoner.⁴

Möjligheten att läsa romanen som en skräckberättelse finns med hela tiden, men den är dold bakom en vardaglighet och en rationalitet som gör att läsaren nästan glömmer bort hur obehaglig och absurd Dorrits värld är. Det domesticerade och vardaglig-

gjorda obehaget blir på så sätt ännu mer kusligt när det väl träder fram.

Dorrit hamnar i och med flytten till enheten i en ny värld. Där kan hon leva ett på många sätt behagligt liv, med möjlighet att ägna sig åt sina intressen och att träffa andra umbärliga människor som hon blir nära vän med. Det sker dock under ständig övervakning och utan någon som helst kontakt med omvärlden. Vardagen avbryts också kontinuerligt av olika så kallade vetenskapliga humanförsök och operationer för att donera organ. Oftast hinner en person med flera operationer innan den sista där livsnödvändiga organ tas, den så kallade slutdonationen. Livet på enheten är paradoxalt: alla är där för att användas och dö, samtidigt blir de mycket väl behandlade. Personalen är utbildad i krishantering och de intagna på enheten får träffa en psykolog närhelst de behöver. Det första (obligatoriska) informationsmötet för nyanlända avbryts av en fikapaus. Här finns ett sorts omsorgsideal men det är partiellt och villkorat, vilket gör att det förvandlas till själva motsatsen till omsorg. Idealet är verksamt innanför det brutala samhällets rammar, men används aldrig för att ifrågasätta ramarna och det rimliga i att enheten alls finns. Till och med när en vårdare bryter mot reglerna för att försöka hjälpa Dorrit är hans medmänsklighet tydligt påverkat av samhällets syn: ”Du är visserligen umbärlig, och du hade säkert kunnat förhindra att du blev det om du bara hade ansträngt dig tillräckligt mycket. Men du är

⁴ Holmqvist 2006, s. 7. I fortsättningen anger jag sidnumren inom parentes i den löpande texten.

också en människa” (202). Åtskillnaden mellan människor utifrån deras produktivitet, och idén om att en människa måste anstränga sig för att tillmätas värde, blir ännu kraftfullare när det lagts i munnen på en person som faktiskt tar betydande risker för en umbärligs skull. Också en människa med stark moralisk kompass påverkas av samhällets dominerande människosyn. Ingen i *Enbet* är opåverkad; ingen gör heller något egentligt uppror mot ordningen. Läsaren tvingas stanna i romanvärldens klaustrofobiska värld utan att se något hopp om en förändring.

Människan som material och resurs

Människan som material eller resurs är metaforer som på olika sätt är verk samma i vårt eget samhälle, och som Ninni Holmqvist i sin roman drar till sin spets. Metaforerna förekommer i många sammanhang, bland annat i relation till organtransplantation. Martin Gunnarsson och Fredrik Svenaeus påpekar i en diskussion att många länders lagstiftning idag rör sig mot att förutsätta snarare än att fråga efter medgivande om organdonation från hjärndöda patienter, ett skifte ”from informed to presumed consent”, vilket är en tydlig signal om en bakomliggande syn på kroppen som resurs.

En ovilja att donera, när man själv inte längre har nytta av sitt organ, framstår då som irrationell.⁵ I *Enbet* har samhället sträckt ut detta till att gälla också vissa av de levande. Även om hon inte riktigt klarar av det så försöker Dorrit anamma denna ekonomistiska syn på människan som en resurs för det allmänna: ”liv är kapital. Ett kapital som ska fördelas rättvist mellan medborgarna på ett sätt som gynnar reproduktion och tillväxt, välfärd och demokrati. Självt är jag bara en förvaltare, jag förvaltar mina vitala organ” (105).

Romanen intresserar sig för fenomen som finns också i dagens samhälle: hur produktivitet och pengar tillåts vara avgörande för hur människor behandlas. Den är särskilt nära relaterad till den handel med organ som sker idag, och som Susanne Lundin har beskrivit på djupet i sin bok *Organ till salu*.⁶ Även om detta inte är ett lagligt och öppet utarbetat system som i *Enbet*, är det en illegal verksamhet som fortgår och som på liknande sätt kategoriserar människor som olika mycket värda och som möjliga att använda som resurser för andra. Diskussionen kan också relateras till annan medicinsk turism, till tidigare experiment på människor som exempelvis de omtalade Vipeholmsexperimenten, och till hur vi tillåter att djur föds upp för att slaktas eller för att an-

⁵ Martin Gunnarsson & Fredrik Svenaeus (red.), *The Body as Gift, Resource, and Commodity. Exchanging Organs, Tissues, and Cells in the 21st Century*, Stockholm: Södertörn Studies in Practical Knowledge, vol. 6 2012, s. 12; <http://sh.diva-portal.org/smash/get/diva2:510121/FULLTEXT01.pdf>. Se även Sara Wasson, ”Scalpel and Metaphor. The Ceremony of Organ Harvest in Gothic Science Fiction”, *Gothic Studies*, vol. 17, nr 1 2015.

⁶ Susanne Lundin, *Organ till salu*, Stockholm: Natur & kultur 2014.

vändas på olika sätt inom medicinen.⁷ Parallellen till djurhållning nämns också explicit i romanen. I *Enbet* är det människor som nyss var en del av det vanliga samhället som definieras som resurser för andra och hålls i vad Dorrit en gång benämner som ”lyx-slakterimaskineriet” (215).

Att skapa kategorier med språket

En viktig del i romanen är det språkbruk som Ninni Holmqvist utvecklar för att göra romanvärldens människosyn rimlig. I dagens illegala organhandel, påpekar Susanne Lundin, uppfattas inte bara organen utan också personerna som har dem i sina kroppar som ting; människor blir ”behållare” till ”filter”, reservdelar som kan säljas som beställningsvaror.⁸ I Holmqvists roman är metaforiken något mindre förtingligande, men betonar på ett liknande sätt att människorna är till för andra snarare än för sig själva. Ett av de starkaste orden i *Enbet* är ordet *umbärlig*. Umbärlig är i romanvärlden den som inte har antingen barn, ett samhällsnyttigt arbete eller en partner som intygar att hen älskar en; den som har en gammal förälder att ta hand om kan också få dispens i några år. Nyttan är tydligt framskriven som både produktivitet och reproduktivitet: ”Du vet att syskonrelationer inte räknas”, sa Alice efter en stund. ”Det är bara nya konstellationer som gills.

Människor som sätter bo och producerar nya människor. Det vet du ju, Dorrit, du vet ju att allting måste röra sig framåt” (138). Här finns en intressant kontrast mot Ishiguros *Never Let Me Go*. I Ishiguros roman utdefinieras vissa individer från födseln, de är klonade från andra individer och räknas därför inte som riktiga människor utan föds upp för att bli organdonorer. I *Enbet* har kategoriseringen som behövd eller umbärlig en meritokratisk sida: alla människor har chansen att *göra sig* behövda, och om de vid en viss ålder (femtio för kvinnor, sextio för män) inte har lyckats med det definieras de om till umbärliga och får i stället bidra till det kollektiva genom sina kroppar och organ. De två hypotetiska världarna har med andra ord olika typer av urskiljningsmekanismer, och biotekniken innebär därmed i olika hög grad ett hot mot den ”vanliga” människan. I *Enbet* är gruppen utdefinierade något som varje individ skulle kunna hamna i. En viktig poäng är att detta samhälle är pressande för alla – de behövda kämpar hårt för att hålla sig i rätt kategori, och de få glimtar som ges av utarbetade människor på utsidan är långt ifrån paradisiska. Mot slutet av romanen blir reglerna ännu snävare och därmed hotfullare för fler, eftersom samhället behöver fler umbärliga.

Förutom begreppsparet umbärlig/behövd finns i romanen också en viktig språklig förskjutning i vad det

⁷ För en diskussion av Vipenholmsexperimenten, se Elin Bommenel, Sockerförsöket. Kariesexperimenten 1943–1960 på Vipenholms sjukhus för sinnesslöa, Lund: Arkiv, 2006. För en diskussion av djur som organondonorer, se Kristofer Hansson, ”The reconfigured body. Human–animal relations in xenotransplantation”, *Kulturstudier*, 2/2011, s. 142–156; <http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/fn/article/view/5791/5091>.

⁸ Lundin 2014, s. 83.

innebär att ge upp sina organ. Ordet *donation* innebär per definition att något ges frivilligt, men används eufemistiskt i *Enbets* romanvärld för de påtvingade operationer de umbärliga människorna utsätts för. En operation där vitala organ tas så att personen dör benämns inte som död, utan som ”slutdonation”.⁹ Samhället väljer att språkligt uttradera det faktum att det handlar om tvång, organstöld och mord, och definierar det i stället i termer av en gåva.¹⁰ Sara Wasson poängterar att det också i verklighetens retorik kring organdonation finns försök, liksom hos Holmqvist och Ishiguro, att tona ned det faktum att donatorn är en individ, genom användandet av metaforer som ”organ som maskindelar”, ”organ som avfall eller överblivet material” och ”organ som växtlighet” – i det senare fallet talas det ofta om att *skörda*, ”harvest”, organ. Endast i det fjärde metaforer ”organ som gåva” behålls tanken om donatorn som en individ.¹¹ I *Enbet* genomsyras samhället av synen på organ som reservdelar, och på både organ och ”umbärliga” som överblivet material. Den metafor som används mest frekvent är dock gåvometaforn, men så förvanskad att donationen helt fräntas sin frivillighet. Om en person sägs det att hon ”skulle slutdoneras”, om en annan att ”Inom en vecka var hon slutdonerad” (228, 239). Genom de passiva formerna av ordet blir det tydligt att donerandet inte ses som nå-

got den umbärliga *gör* utan något som någon annan *gör med henne*; hon är inte själv donatorn utan gåvan. I Dorrits värld åberopas också etik, men inte med hänsyn till de umbärliga, utan endast i relation till de behövda som får deras organ. Dessa får inte veta något om den som gett upp sina organ: ”Så är praxis. Det vore oetiskt” (110). Termen ”etik” täcker därmed över att det snarare handlar om att inte göra mottagarna illa till mods så att de inte börjar ifrågasätta samhällets ordning.

En jagberättelse från ett specifikt perspektiv

Enhet är inte bara en systemkritisk dystopi, utan också en berättelse ur en utsatt människas perspektiv. Ninni Holmqvist gör två saker med detta perspektiv som jag vill lyfta fram. För det första skapar hon en jagberättelse som på många sätt, och långt in i romanen, är ganska fogligt inställd till sitt samhälles syn på mänskligt värde. Det är en berättarposition som är en viktig del av romanens uttryck och som förstärker känslan av samhällets makt över människorna. För det andra skildrar hon en människa som inte har ”lyckats” utifrån sitt samhälles normer, som är avvikande eller defekt. Dessa normer extrapolerar författaren i viss mån från det samtida samhälle som omger henne, och låter sedan konsekvenserna bli betydligt hårdare.

⁹ I *Never Let Me Go* benämns samma sak med eufemismen ”completion”, ”to complete”.

¹⁰ Det är ett sätt att förvränga språket som påminner om George Orwells klassiska dystopi om statlig kontroll, 1984 (publicerad 1949).

¹¹ Wasson 2015, s. 108, 110. Jfr metaforerna ”kroppen som gåva, resurs eller vara” i Gunnarson & Svenaeus 2012.

Dorrit förmår inte att bryta sig loss ur sitt sociala sammanhang; hon är inte en rebell utan en människa som accepterar sitt samhälles spelregler. Inte sällan undviker hon att dra konsekvenserna av det som händer omkring henne. Hon berättar exempelvis om hur hennes vänner får olika organ bortopererade och hur de blir allt skröpligare – en av dem till och med inlagd på slutdonation för att ”ge bort” hjärta och lungor – och bara fjorton rader senare påpekar hon att det hela är ”betydligt mer humant än vad jag först hade kunnat föreställa mig (114). ”Det är svårt att se hur ni behandlas här”, säger en vårdare till henne. ”Vi behandlas mycket bra”, svarar Dorrit (163). Hon blir i viss mån delaktig i utnyttjandet genom sin medgörlighet och förståelse för samhällets bästa. Det är först sent i romanen hon utvecklar en misstänksamhet som fungerar som ett korrektiv för den läsare som möjligen låtit sig invaggas i säkerhet av den vardagliga framställningen.

Samtidigt finns det i romanen en underliggande vrede som inte bara gäller det tänkta dystopiska samhället, utan också vår egen tid. Den gäller tendenser att se nytta som målet för allt, att inte tillräckligt värdera konst, skapande och reflektion, och att definiera reproduktion och kärleksrelationer som det viktigaste i en människas liv. *Enbet* är ett försvar för livsval som inte följer samhällets normer, kärnfamiljen och det produktiva arbetet. Här finns ett patos för de ensamstående, som i romanens samhälle benämns som människor som inte har ”någon att leva för” (108), och ett

feministiskt patos, då kvinnorna bedöms vara umbärliga i en tidigare ålder, eftersom de inte längre är fertila. Båda dessa teman kan i viss mån sägas reflektera dagens kultur i en förvriden spegel. Holmqvists umbärliga har sökt något annat, vilket det inte finns plats för i *Enbets* samhälle. Den starkt normerande föreställningen som vad en människa ”ska” göra med sitt liv är en av de saker romanen vänder sig emot.

En viktig del av denna avvikelse är barnlösheten, ett tillstånd som på samma gång innebär en sorg över förlorade möjligheter och en dödsdom. Barn förekommer på ett ljusstätt i Dorrits drömmar, men annars framför allt som något negativt laddat eftersom de är ett krav för att få räknas som normal. Hon ser familjer som brer ut sig ”ja, närmast svällde ut som en jäsdeg” medan de ensamma i stället ”blev osynliga och tillintetgjorda – gjorda till ett intet” (171). Hur stark identifikationen av att höra till en grupp är blir tydligt när Dorrit oväntat blir gravid medan hon bor på enheten. En av hennes vänner svarar med att dra sig undan, eftersom Dorrit då inte längre är en av dem, en av de avvikande. Dorrit får dock ändå inte lov att räknas som behövd – hon är en gång för alla utdefinierad från samhället, inte bara i andras ögon utan också i sina egna. Till och med när hon får möjlighet att fly från enheten tar hon inte chansen. Identiteten som utstött är för stark för att hon åter ska kunna inlemmas i den normala världen. Detta val är en viktig lojalitetsförklaring med de umbärliga: ett erkännande av att ett stigma inte

enkelt låter sig tvättas bort och ett avståndstagande från ett totalitärt samhälle som hon inte vill vara en del av.

Avslutning

När det gäller litteraturens plats inom medicinsk humaniora har benämningar myntats som *litteratur och medicin*, *narrative medicine* och *narrative-based medicine* – det senare ett namn som poängterar detta som ett komplement till den evidensbaserade medicinen.¹² Arbetet inom detta område baseras på hur *berättelser* – av många olika slag och genrer – är en viktig kunskapskälla och tankeform inom medicinen.¹³ Det intresserar sig också för den fiktiva gestaltningens möjligheter att bidra med perspektiv, idéer, ifrågasättanden och mångbottnade och komplexa gestaltningar. En viktig del är den fenomenologiska möjligheten att via litteraturen få tillgång till en annan människas perspektiv och hur världen träder fram för denna. I tidigare sammanhang har jag diskuterat hur litteraturen ger tillgång till individuella och subjektiva perspektiv.¹⁴ I den här artikeln har jag dessutom lyft fram hur litteraturen kan ge per-

spektiv på större, samhällskritiska frågeställningar – i detta fall i form av en dystopisk framtidsskildring som också fungerar som en förvriden spegel för samtiden. Det är en väsentlig aspekt av vad litteraturen kan ge, i form av perspektivbyte och impulser till kritisk genomlysning och etisk diskussion – inte för att ge svar så mycket som för att ställa frågorna.

¹² Narrativ medicin håller för närvarande på att etableras i Sverige som ett initiativ inom vården, se www.narrativmedicin.se. Jfr Rita Charon, *Narrative Medicine. Honoring the Stories of Illness*, Oxford: Oxford University Press, 2006; Trisha Greenhalgh & Brian Hurwitz (red.), *Narrative Based Medicine. Dialogue and Discourse in Clinical Practice*, London, 1998. Jag för en längre diskussion om dessa benämningar i Katarina Bernhardsson, *Litterära besvär. Skildringar av sjukdom i samtida svensk prosa*, Lund: Ellerströms 2010; <http://www.lu.se/lup/publication/1699189>.

¹³ Jfr Kathryn Montgomery Hunter, *Doctors' stories. The Narrative Structure of Medical Knowledge*, Oxford: Oxford University Press 1991.

¹⁴ Bernhardsson 2010; Katarina Bernhardsson, "Litteraturens möjligheter" i *Kroppen i humanioraperspektiv*, red. Anders Palm & Johan Stenström, Göteborg: Makadam, s. 179–193; Katarina Bernhardsson, "Inskrivnen och inifrånskrivnen. Sara Stridsbergs Beckomberga och Sven Stolpes I dödens väntrum", i *Inspärrad. Röster från intagna på sinnessjukhus, fängelser och andra anstalter 1850–1992*, red. Roddy Nilsson & Maria Vallström, Lund: Nordic Academic Press 2016.